
Dr Etelka NAJFELD

SREĆNO, KUME IGORE!

Primarijus dr Etelka Eta Najfeld je rođena 1916. u Slavonskom Brodu od oca Rudolfa Špicera i majke Helene, rođene Adler. Imala je mlađeg brata Zdenka. U holokaustu je stradalo 56 članova njene uže i šire porodice.

Završila je gimnaziju u Slavonskom Brodu i upisala medicinu na Sveučilištu u Zagrebu.

U toku Drugog svetskog rata bila na prisilnom radu u Bosni na suzbijanju endemskog sifilisa. Sarađivala sa pokretom

otpora, a kasnije se aktivno uključila u borbu protiv fašizma.

Nakon rata specijalizovala mikrobiologiju u Higijenskom zavodu Republike Srbije u Beogradu. Bila predavač iz svoje specijalnosti u nastavi za postdiplomske studije. Do svog penzionisanja radila u Beogradu u Zavodu za zdravstvenu zaštitu Republike Srbije.

Ima dvoje dece: sina Igora, matematičara, i kćerku Vesnu, genetičara.

U vreme kad sam ja rođena, moj otac je kao austrougarski vojnik još bio na ruskom frontu. Da bi mogla da preživi, majka je vodila mali dućan mešovite robe i tako izdržavala sebe i mene. Kad se otac vratio nakon rata otvorili su dućan sa tekstilnom robom jer je otac izučio za trgovca tekstilom. Sećam se da su oboje veoma mnogo radili i bili vredni. Ubrzo su stekli dovoljno sredstava da otvore veliki dućan u kojem se moglo naći sve što je potrebno za odevanje i uređenje stana: od igle i

konca do cipela i tepiha, od metražne robe do gotove odeće. Roba je nabavljana uglavnom iz inostranstva: štofovi iz Engleske, svila iz Francuske, platno iz Češke, a konfekcija iz Beča i Pešte. Asortiman je bio kvalitetan i veoma raznolik.

Imala sam brata Zdenka, pet godina mlađeg od mene. Završio je tekstilnu školu u Brnu da bi kao kvalifikovan tekstilac mogao da nasledi roditelje.

Od naših najranijih dana, roditelji su držali nemačku guvernantu ne samo da nas čuva dok su oni radili nego i da nas uči jezik. Kad smo oboje tečno naučili nemački došla je guvernanta koja nas je učila francuski. Roditelji su naglašavali da im je stalo do toga da znamo strane jezike, što je uvek bilo popraćeno s poslovicom „Vrediš onoliko koliko jezika govoriš“. Čini se da su preko nas dece hteli da nadoknade ono što sami nisu uspjeli da dobiju od obrazovanja. Oboje su imali samo osnovnu školu. Neverovatno je kako su umeli da nam u ono vreme pruže svaku mogućnost da dobijemo solidno obrazovanje, kako su to sistematski sprovodili u jednom malom gradu i kako su pri tom umeli da stvore divnu, toplu atmosferu u kući. Roditelji su bili neobično brižni i interesovala ih je svaka sitnica u vezi sa nama. Danas, nakon toliko godina, čini mi se da je moje srećno detinjstvo bilo najveće bogatstvo koje sam dobila u životu i da mi je ono dalo snagu da izdržim sve što me je kasnije snašlo u životu.

U kući se govorilo srpskohrvatski i nemački. Kad su roditelji želeli da kažu nešto što nije trebalo da znamo mi deca govorili su mađarski sa nešto jidiš reči.

Od naše rane mladosti znali smo da smo Jevreji. Čini mi se da nas je majka upozoravala da nam se mogu desiti i neprijatne stvari zato što smo Jevreji. Naime, moj mali rodni grad nije bio lišen antisemitizma. Moglo se to i čuti i osetiti. Sećam se da su kad sam pošla u prvi razred osnovne škole vikali za mnom: „Ćifuti repati, skoro ćete krepati, teško onoj lopati koja će vas kopati!“ Još i danas mi se stegne grlo kad se toga setim. Došla sam kući uplakana i uzbuđena. Moja smirena i mudra majka umela je da me uteši i ohrabri tako da sam svoje jevrejstvo nosila uvek hrabro, čak i prkosno, ne stideći se ni u najtežim trenucima.

U kuću je redovno stizala jevrejska štampa o kojoj se razgovaralo za stolom. Na vidnom mestu stajala je plavo-bela kasica Keren Kajemeta u koju smo mi deca, a naravno i odrasli, redovno ubacivali novac. Mada se o cionizmu nije mnogo govorilo, podrazumevalo se da treba skupljati novac za kupovinu zemlje u Palestini.

Majka je u Brodu imala veliku porodicu, pa su o praznicima, a i nedeljom posle podne dolazili svi k nama. Bilo je uvek lepo i prijatno.

O praznicima, a naročito za vreme Purima, izmenjivane su zdele sa kolačima (to se zvalo šlahmones). Mi deca smo bili maskirani i išli na „Purim-bal“ koji je održavan u kafani „Tri gavrana“ čiji je vlasnik bio Jevrejin. Sećam se da je moj mali brat na jednoj takvoj zabavi recitovao pesmicu iz Hanoara o žutim etrogima iz Palestine. Najlepše sećanje na Purim je uživanje u dobrim kindlama i u obilju kolača.

Veliki praznici su slavljani veoma svečano. Za Roš hašana (mi smo zvali Rašešone) dobijali smo novu svečanu odeću: brat mornarsko odeću, a ja obično somotsku haljinu. Roditelji su postili za Jom Kipur, išli u hram veoma svečano odeveni, sa dunjom u koju su bili zabodeni karafilici da bi se lakše postilo.

Naš hram je bio veoma lep. Građen je 1895. godine u mavarskom stilu, sa dve kupole i velikom rozetom u sredini, u obliku Magen Davida. Spolja je bio obložen žutom ciglom, a od ulice odvojen ogradom od kovanog gvožđa. Unutrašnjost hrama je bila prostrana i mogla je da primi sve članove zajednice. U prizemlju su bile klupe za muškarce, a na spratu galerija za žene i orgulje. Na velike praznike, služba je obavljena uz pevanje kantora Hendla i uz pratnju orgulja i hora po istočnoevropskom liturgijskom ritualu. Celokupan obred je bio veoma svečan, iako članstvo nije bilo naročito pobožno. Kad su ustaše došle na vlast 1941, hram je oskrnavljen i pretvoren u magacin. Neki ljudi su mi pričali da su u njemu držali i konje. Konačno je, pri kraju rata, srušen od bombardovanja.

Majka je imala izvanredan glas. Pevala je i u horu. Sa velikom nostalgijom sećam se nekih jidiš pesama koje sam od nje naučila.

Od doba detinjstva pa sve do moje osamnaeste godine, kad sam otišla na studije u Zagreb, u Brodu je živelo oko četiri stotine Jevreja, većinom trgovaca i zanatlija, ali i lekara, advokata i inženjera. Grad je imao razvijenu industriju, bio je železnička raskrsnica prema Bosni i značajna rečna luka na Savi.

Jevreji su imali veoma aktivnu i dobro organizovanu opštinu cionističke orijentacije. Već 1919. godine održana je konferencija jevrejske omladine u Brodu sa ciljem da se organizuje omladinska organizacija na saveznom nivou. Osim toga su redovno održavana predavanja, priredbe, čajanke, plesovi, na kojima je skupljan novac za kupovinu zemlje u Palestini, za odeću za siromašnu decu i za pomoć bitoljskim Jevrejima – uvek za neki plemenit cilj, a u ime jevrejske solidarnosti. Imali smo govornike koji su umeli da ubede prisutne u opravdanost cilja, pa su sve aktivnosti bile uspešne u svakom pogledu.

Nisam bila uključena u cionistički pokret jer sam imala previše vanškolskih obaveza, ali sam često išla na sastanke Hašomer hacaira. Međutim, moje jevrejsko opredeljenje, sem onog što sam dobila od roditelja, išlo je drugim putem. U gimnaziji smo imali obavezne časove veronauke. U razredu nas je bilo obično troje-četvoro Jevreja. Nastavu veronauke trebalo je da vodi naš rabin dr Lajb Vajsberg koji je došao iz Poljske. Niti je znao dobro jezik, niti je bio dobar predavač, ali ga je često zamenjivala njegova žena dr Ada Vajsberg koja je vrlo dobro govorila naš jezik. Bila je veoma zanimljiv predavač, dobar pedagog i izuzetna ličnost. Dokazala je to i kad su jevrejske žene iz Broda vodili u logor. U koloni prema logoru Stara Gradiška, kuda su po najžešćoj zimi 1941/42. godine vodili žene i decu, mnogi su od zamornog pešačenja po dubokom snegu padali i gubili volju za život; ona je stala na čelo kolone sa svoja dva mala sina i počela da peva, moli i hrabri, iako je znala kakva ih sudbina čeka.

Ta pametna žena upoznala nas je sa jevrejskom istorijom, učila nas je da čitamo i pišemo hebrejski i nenametljivo nam je usadila ljubav prema svom narodu. Ne mogu rečima da izrazim, a niti se više sećam kako je to ona uspevala, no znam da veoma često mislim na nju s poštovanjem i zahvalnošću, ali i sa tugom kao za nekim bliskim.

Maturirala sam 1934. i otišla u Zagreb na studije medicine. Odmah po dolasku upisala sam se u jevrejsku menzu na hranu. Ta menza je predstavljala centar našeg života. Najlepši period moje mladosti proživela sam u njoj, tu sam srela i mog budućeg muža Alfreda Najfelda. On je došao iz Poljske jer se kao Jevrejin nije mogao upisati na Univerzitet u Krakovu.

Boravak u jevrejskoj menzi obogatio me je na razne načine. Tu smo se sreli iz raznih krajeva zemlje: iz Vojvodine i Makedonije, iz Bosne i Dalmacije, Sefardi i Aškenazi, ortodoksi i ateisti, asimilanti i cionisti. Stalno se diskutovalo, ubeđivalo, kritikovalo. Uvek je bilo kao u košnici. Bez obzira na mnoge razlike među nama bili smo duboko povezani i osećali da pripadamo istom narodu. Bilo je to vreme kad je već započela antijevrejska propaganda u Nemačkoj i kada je počeo rat u Španiji. Iz menze je otišlo nekoliko njih da se bore u redovima republikanske Španije. Već su dolazile izbeglice iz Češke i Austrije, a čuli smo i za progone u Nemačkoj. I u Jugoslaviji su počele restriktivne mere 1939, naročito protiv Jevreja koji nisu bili državljani Jugoslavije. Time je bio pogođen moj budući muž, koji je od tada živio u Zagrebu ilegalno.

U to zloslutno doba počeo je rat. Bombardovan je Beograd. Mi još nismo bili venčani i nismo znali šta da radimo. U nedoumici, moj muž je odlučio da se dobrovoljno javi kao lekar u Jugoslovensku vojsku.

Upravo kad je primao uniformu začula se potmula tutnjava. Nemci su zajedno sa ustašama ušli na tenkovima u grad. Bilo je to 10. aprila 1941. Ulica je bila zasipana cvećem, bombonama i pomorandžama. Stanovništvo je na trotoarima ushićeno klicalo. Mi smo bili zanemeli od muke, nemoći i saznanja šta nas čeka.

Istoga dana je proglašena Nezavisna Država Hrvatska. Ova nemačko-italijansko-ustaška tvorevina bila je uređena prema nacističkim zakonima. Već za nekoliko dana morali smo se registrovati kao Jevreji, da bismo ubrzo morali nositi žute oznake sa Davidovom zvezdom na prsima i leđima kako bismo bili uočljivi sa svih strana. Svakog dana izlazili su neki novi propisi koji su ograničavali naše kretanje, školovanje i pravo na zdravstvenu zaštitu. Oduzimali su nam imovinu, izbacivali nas iz stanova, zabranjivali nam snabdevanje namirnicama osim u vreme kad se više ništa nije moglo nabaviti.

I tako, svakim danom, sve veće stezanje omče, sve teže diskriminacione mere, dok konačno nije došlo ono najgore.

U to vreme su moji roditelji i brat u Slavonskom Brodu bili već izbačeni iz našeg velikog stana u sopstvenoj kući i ubačeni u neki sobičak na tavanu. Otac i brat su odlazili na prisilni rad, čisteći ulice sa ostalim Jevrejima. Nameštaj iz stana, sa klavirom, tepisima, lepim slikama i ostalim dragocenostima razvlačile su komšije kako su stigle i mogle.

U dućanu je postavljen „arijevski“ komesar. To je značilo da vlasništvo nad dućanom preuzima NDH, a komesar treba da dnevni pazar predaje vlastima. Počela je, naravno, krađa robe i prihoda. Ali to više i nije bilo važno jer je nastala borba za goli život. Moj otac je bio na prisilnom radu sve do kraja jula, kada je, vezan žicom oko ruke za jednog Srbina, pod ustaškom stražom prošao kroz Zagreb. Ne sećam se kako sam saznala da će on proći kroz grad, ali sam otrčala na železničku stanicu da ga vidim. U prisustvu ustaša razmenili smo nekoliko reči. Delovao je mirno i sabrano, jedino mu se tresla donja usna. Tako sam ga i zapamtila, više ga nikad nisam videla.

Put do smrti moga oca bio je strašan. To sam saznala od mog ujaka Arnolda Adlera koji je pobegao iz Jasenovca i s kojim sam se srela nakon rata. Moj otac je iz Zagreba odveden u Jastrebarsko gde je bio logor, odatle u Gospić i na kraju u logor na ostrvu Pagu. Tamo su logoraši radili u solanama pod veoma teškim uslovima. Radili su bos, pa su od soli dobili rane na nogama. Zbog neuobičajeno brutalnog odnosa ustaša prema zatočenicima i zbog jauka obolelih, logor je preseljen u Jasenovac na zahtev italijanskih okupacionih snaga. Odmah po dolasku otac je odveden u Gradinu gde je ubijen udarcem malja po glavi.

Gradina je nekada bila srpsko selo na drugoj obali Save, čije je stanovništvo pobijeno, pa su tamo na najbrutalniji i najbestijalniji način vršena masovna ubistva logoraša iz Jasenovca. Taj logor je po zločinima bio sigurno najgori logor u Evropi. Žrtve su ubijane nožem, maljem, sekirama, seckane na komade i bacane u Savu. Krvav zločinački ručni rad.

Brat je nastavio da čisti ulice. Bio je povezan sa pokretom otpora i dobio je zadatak da na železničkoj stanici deli letke. Kakva neoprostiva greška slati Jevrejina, sina poznatog trgovca, da izvrši takav zadatak! Kao da je neko to namerno uradio! Naravno, odmah je uhapšen. U zatvoru je ostao sve dok Jevreje iz Broda nisu odveli u Staru Gradišku – Jasenovac. To je bilo u februaru 1942. Odmah po dolasku u Jasenovac, brat je streljan pod prekim sudom. To mi je rekao ujak.

Majka je ostala sama, u sobičku na tavanu, sve do odvođenja u Staru Gradišku u februaru 1942. Nju sam uspela da vidim u oktobru 1941. na polasku u Bosnu.

U međuvremenu, sa pripremljenim rancima za logor, bili smo u Zagrebu i razmišljali šta da radimo. Pokušali smo da nađemo neku vezu sa „šumom“. Ustanak se još nije bio razvio, a u gradu nismo našli nikoga da bi nas povezao sa bilo kim. Izlazak iz grada sa žutom trakom bez propusnice ili dozvole za putovanje bio je potpuno nemoguć. Bespomoćno smo čekali. U to vreme je Jevrejima bilo zabranjeno da se leče u bolnicama i drugim državnim zdravstvenim ustanovama, pa je Jevrejska opština u Zagrebu organizovala svoju zdravstvenu službu. Moj muž se odmah prijavio i dobio potvrdu da su on i članovi njegove porodice zaštićeni od logora. Tada smo rešili da se venčamo. Naše venčanje je bilo poslednje koje je obavio zagrebački nadržabin dr Gavro Švarc. Nakon toga je odveden u Jasenovac i ubijen.

Hajka protiv Jevreja postajala je sve intenzivnija. Već u maju je odvedeno 165 omladinaca u logore. Svega njih petoro se spaslo. Onda su pohapsili jevrejske advokate. Neke su odveli u logor u Gospić, a neke su privremeno pustili. Zatim su na red došli jevrejski lekari. Opet su neke pustili, a neke odveli u logore. Tako su se ustaške vlasti poigravale sa našim nervima i našim životima dok nisu smislile tzv. kontribuciju. Jednog dana objavljen je oglas da Jevreji treba da sakupe 1.000 kg zlata kako bi se time iskupili od odvođenja u logore. Svi smo skidali prstenje i dali sve što smo imali da bismo se otkupili. Zlato je prikupljeno, a Jevreji su odvedeni u logore (Jevrejska opština u Zagrebu ima tačan podatak koliko je zlata prikupljeno).

I tako, svakim danom nešto novo, sve gore od gorega, sve nova izbacivanja iz stanova, nova odvođenja i streljanja.

Jednog dana smo čuli da se traže jevrejski lekari da idu u Bosnu radi lečenja endemskog sifilisa koji je bio raširen među muslimanskim stanovništvom. Ideja je potekla od dra Miroslava Šlezingera (Schlesinger) epidemiologa, a prihvaćena u Ministarstvu zdravlja. Moj muž se odmah prijavio i mi smo u oktobru 1941. dodeljeni na rad u Dom zdravlja u Tuzli. Na putu za Tuzlu zastali smo u Brodu da vidimo svoju majku. Bio je to strašan susret. Ne znam o čemu smo razgovarali i ne znam da li smo uopšte imali ideju kako da je spasavamo.

Došavši u Tuzlu dobili smo raspored da radimo u selima oko banovićkih rudnika. Kao nezavršen lekar radila sam sa mužem. (Nedostajala su mi dva ispita koja kao Jevrejka nisam mogla da polažem.) Trebalo je svakog dana ići u drugo selo. Da bismo bili bliže terenu preselili su nas u selo Živinice. Iz tog sela je u 5 sati ujutro polazila šumska železnica do rudnika. Po snegu i kiši ustajali smo svakodnevno u 4 ujutro da bismo stigli na voz kojim smo putovali do rudnika u otvorenim vagonima za ugalj. Na leđima smo nosili lekove i materijal potreban za rad. Od rudnika smo išli pešice ili jahali na konjima da bismo stigli do sela gde nas je čekalo oko 150-180 bolesnika. Rad je bio iscrpljujući, i fizički i psihički.

Naš boravak na terenu bio je regulisan nekim dokumentom po kome smo mi i članovi naše porodice zaštićeni od odvođenja u logor. Međutim, pokazalo se da taj dokument ne štiti od logora jer je bar sedam lekara iz grupe odvedeno i ubijeno po logorima. Nepotrebno je napomenuti da smo svi bili pod prismotrom i da je svakog časa neko od nas pozivan u ustašku policiju radi navodnih veza sa partizanima. Bilo bi isto tako netačno tvrditi da nismo imali vezu. Svi smo želeli da pomognemo narodnooslobodilačku borbu koliko god možemo, što dokazuje činjenica da su se svi lekari sa sifilis akcije, pre ili kasnije, uključili u narodnooslobodilačku borbu.

U međuvremenu, bio je to februar 1942, moja majka je odvedena u Staru Gradišku, a potom u logor Đakovo. Na osnovu našeg zaštitnog dokumenta, odmah smo podneli molbu da se oslobode moji roditelji i brat. Odgovor na molbu glasio je da su moj otac i brat umrli prirodnom smrću u Jasenovcu, a da se moja majka oslobađa iz logora Đakovo i da sa ovim odgovorom mogu da odem po nju. Odmah smo doveli majku koju je bilo teško prepoznati; oslabila je trideset kilograma. No, to nije bilo najgore. Noćima je imala košmarne snove. Doživela je da se na železničkoj stanici u Brodu sretne sa mojim bratom koji je u paralelnoj kompoziciji sa njenom za Gradišku odlazio u logor Jasenovac. On ju je vidio

kroz prozor i viknuo: „Mama!“ Prepoznala ga je po glasu, ali ne po liku, jer je bio toliko izmenjen nakon zatvora da nije imao nijednog zuba!

Bila je svesna toga da neće videti ni njega ni mog oca, iako to glasno nije nikad izgovorila. Stalno je imala potrebu da priča o svemu što je doživela u Staroj Gradiški, a naročito je često govorila o zlodelima katoličkog sveštenika Miroslava Filipovića-Majstorovića. On je pred svima klao i ubijao srpske žene i decu sa Kozare, otvarao branu na Savi i puštao vodu u podrume zatvora da se žene i deca udave. Krici i jauci umirućih trebalo je da budu upozorenje živima na ono što ih čeka.

Naš život u prisustvu moje majke i naše novorođene devojčice Irine tekao je nešto smirenije. Pored njih smo imali osećanje da imamo nekog svoga. Ali ne zadugo!

Direktor zavoda u Tuzli i naš prijatelj i zaštitnik dr Luka Šimović pozvao je moga muža i rekao mu da smesta treba da se selimo iz Živinica u Bosansku Krupu. Saznao je u policiji da se sumnja da saradjemo s partizanima (što je, doduše, bila istina) i da je došla nekakva prijava iz Slavenskog Broda protiv mene. Na brzinu smo spakovali naše ležajeve, najnužnije posuđe, potrпали se u teretni vagon (za 6 konja i 40 vojnika) i putovali oko 30 sati do odredišta. Bilo je to u junu 1943. godine.

Bosanska Krupa je mali grad na Uni koji je bio čas u rukama partizana, a čas u rukama ustaša i Nemaca. Bilo je to važno strateško mesto sa pretežno srpskim stanovništvom koje je postepeno ubijano. Pošto su partizani imali u obližnjim srpskim selima Podgrmeča dosta slobodnih teritorija, to je u Krupi bilo dosta vojske – ustaške, domobranske i nemačke. Nedaleko je bio i Drvar u kome se nalazio i partizanski Vrhovni štab. U tom osinjaku našli smo se i mi. Moj muž je radio kao sreski lekar jer drugog nije bilo, sa ambulantom punom lekova. Stan su nam odredili preko puta neke ustaške jedinice kako bi nas mogli nadzirati.

Nije prošlo mnogo vremena kad je u kuću stigla seljanka Milka i donela flašu mleka. Odbila sam da kupim mleko jer ga nisam naručila, ali ga je ona uporno nudila sve dok nismo ostale same, kad mi je rekla zašto ga nudi. Naime, u kukuruznom zupušaću nalazi se poruka za mene. Ona je u stvari bila kurir Podgrmečkog partizanskog odreda, a poruka je bila poziv za saradnju. Poziv smo prihvatili i uspostavili vezu preko Milke. Saradnja se sastojala u tome da se šalju lekovi i da se obaveštava o kretanju, broju i vrsti vojnih jedinica. Dobili smo šifru pomoću koje smo obaveštavali o svemu što je moglo biti važno. Poruke su bile upletene u kosu, ili smeštene intravaginalno. Ta srpska seljanka je smatrala svojom ljudskom dužnošću da to radi jer su joj ustaše ubile sve muške članove porodice.

U toku tog rada doživeli smo niz teških trenutaka. Jednom je policija upala u naš stan i izvršila premetačinu tražeći kompromitujući materijal kako bi nas mogla uhapsiti. Drugi put su poslali poruku da će nas uhapsiti jer je stigla prijava iz Bihaća protiv nas.

I tada je došao 29. maj 1944. godine. Već od ranog jutra tog divnog sunčanog dana čula se potmula tutnjava savezničkih letećih tvrđava. Sluteći zlo, moj muž je odlučio da treba da se sklonimo iz grada jer bi mogla biti bombardovana pruga prema Bihaću. Otišao je u selo da potraži smeštaj za nas. Kuća u kojoj smo stanovali bila je na dnu strmine jednog brda kroz koje je bio izgrađen tunel za železnicu. Majka i ja smo odlučile da iziđemo iz kuće i da se sklonimo u neki drveni letnjikovac, tek toliko da ne budemo u kući. Počelo je bombardovanje. Kao da se zemlja otvorila, sve se treslo, ništa se nije videlo. Kad se sve stišalo, kraj mene su ležale mrtve moja majka i naša devojčica, pokrivene zemljom koja se sa brda sručila na njih. Pokušala sam da ih otkopam rukama. Nisam mogla, a bilo je i prekasno. Onda je stigao moj muž. Bili smo očajni.

Otkopali smo ih, zavili u čaršave i sahranili na rubu muslimanskog groblja. Sudbina se sa nama okrutno i ironično poigrala! Bombardovanje Krupe izvršili su Amerikanci i Englezi, naši saveznici! U tom napadu nije niko poginuo, nijedan nemački ili ustaški vojnik, jedino su stradale dve Jevrejke: moja majka logoraš i naše dete od dve godine. Ne znam kako smo to izdržali.

Međutim, stvarnost nas je prodrimala. Pri bombardovanju slomljen mi je lakat, pa mi je muž stavio gips na ruku. Osim toga bila sam gravidna u osmom mesecu. Bombardovanja su nastavljena i mi smo svakog dana bežali u tunel da se sklonimo. Jednog dana se od bombardovanja zapalio voz koji je ulazio u tunel. Nastala je panika, ljudi su padali između zidova tunela i voza, drugi su po njima gazili da se spasu od dima i vatre. I ja sam pala, ali me je muž povukao za slobodnu ruku i uzviknuo da se beži u pravcu vatre koja je jenjavala. Tako me je spasao. Ne znam kako smo izašli, ali znam da smo rešili da idemo u partizane. Već mnogo ranije smo javili našoj partizanskoj vezi da smo pod prisilom i da nam pretili hapšenje, a iz Podgrmečkog odreda su stalno pomerali naš izlazak tvrdeći da u Krupi nemaju drugu obaveštajnu vezu sem nas. Ali, mi više nismo mogli da izdržimo. Osim toga bližio se moj porođaj koji bi samo još više komplikovao odlazak u partizane. Na kraju, u dogovoru sa štabom odreda, utvrdili smo dan i mesto izlaska. Kod jednog srušenog tenka, na putu prema Bosanskom Novom, u mestu

Otoka, mi ćemo prolaziti konjskim kolima, a znak raspoznavanja će biti moja desna ruka u gipsu.

Iznajmili smo kola sa konjima i našli prikladan razlog za putovanje: naime, ja treba da idem u Bosanski Novi u bolnicu na rentgen da se proveri da li mi je ruka u gipsu dobro nameštena. Može se desiti i da ostanemo nekoliko dana i zato nosimo nešto odeće i stvari za dete ukoliko bih se u međuvremenu porodila.

Krenuli smo rano ujutro i na nekoliko stotina metara pre dogovorenog mesta spazili patrolu nemačkih vojnika kako obilazi prugu. Moj muž je rekao kočijašu da ubrza vožnju jer će uskoro i avioni početi da bombarduju. Tek što je ošinio konja, iz žbunja su istrčala trojica u čudnim uniformama, sa crvenom petokrakom na kapama. Pitali su: "Jesi li ti taj doktor? Drugarice, pokaži desnu ruku!" Počeli su brzo da rasprižu konje koji su im bili potrebni. Nastala je užasna trka prema šumi u brdu jer patrola samo što nije stigla. U toj trci su sve naše stvari ostale u kolima, sva dokumenta, porodične slike i stvari za dete. Pošto nisam mogla da trčim, a na mestu događaja je nastala intenzivna pucnjava, neki od vojnika me je uzeo na leđa i sa mnom jurio uzbrdo prema guščoj šumi. Moj muž je trčao sa konjima sve dok pucnjava nije prestala. Tada su nas stigli i vojnici koje ranije nisam videla, a koji su branili naš izlazak. Ne znam kako i gde, ali su našli neka kola. Upregli su naše konje, a mene smestili u kola. Krenuli smo brzo kako bismo što pre stigli dublje u slobodnu teritoriju pošto je pretila opasnost da nemačka patrola pozove pojačanje. U toj trci sa vremenom, vojnik je bičem ošinio konje koje nije poznao, ovi su poleteli niz neku strminu i kola su se prevrnula. Našla sam se pod kolima sa raskrvavljenom kožom na nogama, sa rukom u gipsu i bolovima u stomaku. Počeli su trudovi. Opet su me smestili u kola, upregli konje i vozili dalje. Iza kola je koračao moj muž spuštene glave, duboko zabrinut.

Konačno smo stigli do štaba Podgrmečkog odreda koji je bio smešten u kući sa dve prostorije, u selu Srednji Dubovik ispod Grmeča. Već je bila noć.

Vojnici zaštitnici štaba smestili su se da spavaju na slami po podu, a meni su ustupili jedini krevet u kome je neko već prethodno spavao. Krevet je bio prestrt komušinom i prljavim čaršavom od konoplje. Vojka je ležala na podu. Nije se čula nijedna reč, svetla nije bilo sem jedne baterije u džepu moga muža. Počeo je porođaj, trudovi su bili sve češći i, konačno, oko tri sata ujutro rođen je moj sin. Nisam mogla da ga vidim sve dok nije svanulo. Tada sam ugledala jedno malo i prljavo stvorenje, s vaškom na glavici. Ujutro smo već morali da krenemo dalje, dublje u slobodnu teritoriju, a trebalo je medicinski zbrinuti i moju

razderanu kožu. Mene i sina su natovarili na volujska kola. Uz pratnju vojnika krenuli smo prema bolnici. Volujska kola su se sporo kretala po grbavom putu; mene je sve bolelo i samo sam razmišljala kako da pod tim uslovima sačuvam dete. Moj muž je hodao iza kola. Nismo ništa govorili. Nakon svega što smo prošli, svaki razgovor je bio izlišan.

Sunce je upeklo, bio je 28. jun, a mi smo se kretali po planinskom terenu bez drveća. Tada je počeo razgovor između mene i vojnika Jove. „A, je li, drugarice, kako će se zvati maći?“ (U dijalektu Bosanske krajinje, maći znači maleni.) „Ne znam, Jovo, ali mora na slovo „I“. Upitao je: „A zašto na slovo „I“?“ Odgovorila sam: „Jer se moja kćerka koja je poginula pre mesec dana zvala na slovo „I“.“ Dok smo tako razgovarali setih se imena Igor i rekoh mu da će se tako zvati. Uto je on spazio da je dete veoma crveno od sunca i topline, otišao do jednog oraha, otkinuo veliku granu i učvrstio je nad glavom deteta, i rekao: „Pa, neka ti je lijepa ‘ladovina’, kume Igore!“

Nakon dugog i mukotrpnog puta stigli smo do bolnice, gde sam odležala tri-četiri dana dok su mi zbrinuli rane na nogama i gde smo dobili raspored za bolnicu 39. krajiške divizije. Moj muž je postavljen za upravnika bolnice, a ja za lekara tifusnog odeljenja. Komandant divizije bio je Voja Todorović Španac ili Samuel Lerer, naš drug iz zagrebačke menze, jedan od deseterice Jevreja proglašanih za Narodnog heroja Jugoslavije, a referent saniteta je bio dr Jaša Romano.

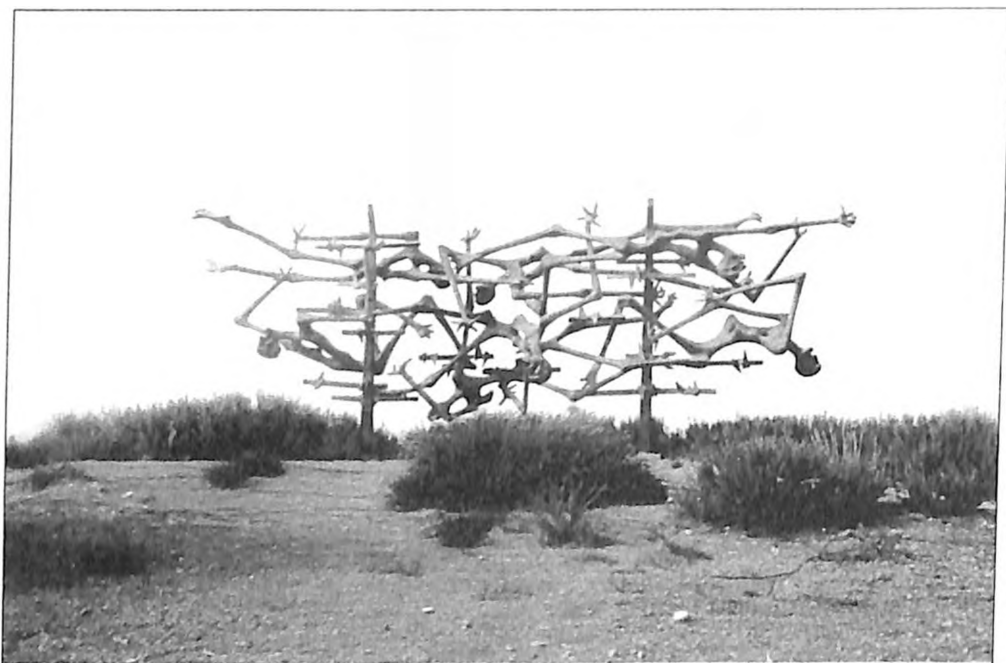
Svi oko mene bili su veoma pažljivi i brinuli i o meni i o detetu. Dok sam radila, jedna bolničarka je čuvala dete. Dobijala sam posebno sledovanje mleka, šećera i svega što je bilo na raspolaganju. Kad smo bili u pokretu, vojnici su mi pomagali da nosim dete, a pri završnim borbama za Zagreb omogućeno mi je da se vozim kamionima ili kolima. Pa ipak, taj put je bio neizrecivo težak i za mene i za dete. Vozili smo se tri dana i tri noći sa zastojima na porušenim mostovima i razorenim putevima, gladni i iscrpljeni. Moj sin je neprestano plakao jer je bio gladan. Nije bilo mogućnosti ni da ga presvučem ni da ga okupam. Ne znam kako sam se snalazila. Konačno smo stigli do mosta na Savi, na ulazu u Zagreb. Obuzelo me je nekakvo čudno osećanje. Ja, proganjana i ponižavana Jevrejka, ulazim u Zagreb sa pobedničkom vojskom, u grad u kojem sam doživela tolike patnje i muke. Znala sam da nema više nikoga od mojih najbližih. Znala sam da je nestalo sve što mi je bilo drago. Imala sam potrebu da se svetim. Kome nakon toliko mrtvih? I onda me je uhvatio grč od plača.

Ušli smo kamionima u Zagreb i zastali na glavnom trgu. Tu sam zapazila jednu seljanku sa kantom mleka. Prišla sam joj i zamolila da

mi dade malo mleka da nahranim dete. Odgovorila je: „Ako imaš kune (naziv za novac u NDH), bum ti dala mleka.“ Nisam imala kune jer nismo imali nikakvog novca. Bila sam užasno razočarana, ali sam to mogla očekivati. Zagreb je dočekaio partizansku vojsku zatvorenih prozora i dućana, bez saobraćaja i ljudi na ulicama. Bilo je to veoma tužno.

Ostala sam u Zagrebu da položim dva ispita koja su mi nedostajala da završim medicinu i otišla u Beograd. Do svog penzionisanja radila sam kao lekar u Beogradu, gde i sada živim.

Pri završetku ove moje životne priče ostaje mi samo beskrajna tuga i doživotno sećanje na 56 ubijenih članova moje bliže i dalje porodice, na moje drage i bliske drugove iz jevrejske menze kojih više nema i na šest miliona mojih sunarodnika nestalih u dimu i pepelu koncentracionih logora širom Evrope.

Nandor Glid: spomenik žrtvama holokausta, postavljen na Herclovom brdu u Memorijalnom kompleksu „Jad Vašem“ u Jerusalimu